

KÜBRA QULİYEVA

İRİAQ - TÜRKMAN LƏHCƏSİNİN LEKSİKASI

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR
AKADEMİYASI NƏSİMİ ADINA
DİLÇİLİK İNSTİTUTU

KÜBRA QULİYEVA

İRAQ - TÜRKMƏN LƏHCƏSİNİN LEKSİKASI

**“Elm və təhsil”
Bakı -2022**

Azərbaycan MEA Nəsimi
adına Dilçilik İnstitutunun
kitabxanası

inv. №

6634

ÖN SÖZ

**BİRLİYİMİZİN KÖKÜNDƏ GEN BİRLİYİ,
DİL BİRLİYİ DURUR**

Milli Elmlər Akademiyamızın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, dosent Kübra Quliyeva "İraq-türkman ləhcəsinin leksikası" monoqrafiyasının əlyazmasını redaktə etmək və "Ön söz" yazmaq üçün mənə təqdim edəndə çox sevindim. Ona görə sevindim ki, İraq-türkman ləhcəsinə, ədəbiyyatına, folkloruna, tarixinə maraq heç vaxt azalmır. Əsəri vərəqlədikcə xəyal məni ağışuna alıb keçən əsrin ortalarına apardı.

Yaxşı yadımdadır, XX əsrin 60-cı illərinin sonlarında ölkəmizdə İraqda yaşayan soydaşlarımızın ədəbiyyatına, folkloruna, tarixinə güclü coşqu və istək baş qaldırmışdı. Sanki, milli-ədəbi düşüncədə bir İraq-türkman yanğısı varmış. Xalq şairi Rəsul Rza ilə 1968-ci ildə birgə çap etdirdiyimiz "Kərkük bayatıları"ndan sonra ard-arda "Kərkük havaları", "Kərkük atalar sözləri", "Arzu-Qənbər" dastanı, "Kərkük folklor antologiyası", "İraq-türkman folkloru", "İraq-Kərkük bayatıları", "İraq-türkman nağılları", "Əta Tərzibaşının folklor-şünaslıq fəaliyyəti", "İraq-türkman poeziya antologiyası" (2 cildə), "Azərbaycan folkloru antologiyası. İraq-türkman

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına
Dilçilik İnstitutu Elmi Şurasının 22 noyabr 2021-ci il tarixli
iclasının № 9-li protokoluna əsasən çap olunur.*

Redaktor

və ön sözün müəllifi: Qəzənfər Paşayev
f.e.d., prof., əməkdar elm xadimi

Rəyçilər:

Elbrus Əzizov
f.e.d., prof.
Kifayət İmanquliyeva
f.ü.f.d., dosent

Kübra Quliyeva. İraq-türkman ləhcəsinin leksikası.
Bakı: "Elm və təhsil", 2022, 312 səh.

Monoqrafiyada İraq türkmanlarının zəngin dil xəzinəsindən, bugünkü Azərbaycan ədəbi dili, eləcə də, dialekt və şivələri ilə səsleşən bir sıra leksik vahidlərdən, onların işlənmə formalarından, leksik-semantik baxımdan izahından bəhs edilir, İraq türkmanlarının dili ilə müasir Azərbaycan ədəbi dili və şivələri leksikanın bütün səviyyələrində nəzərdən keçirilir.

Əsər elmi ictimaiyyət, filologiya fakültələrinin tələbələri, eləcə də geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

4602000000
qrifli nəşr
N-98-2022

© "Elm və təhsil", 2022

cildi”, “Kərkük dialektinin fonetikasi”, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Dilçilik İnstitutunun Dialektologiya şöbəsinin əməkdaşlarının mənimlə birgə hazırladıqları 420 səhifədən ibarət fundamental “İraq-türkman ləhcəsi” kimi onlarla kitab çap olundu. İraq-türkman ədəbiyyatına, ləhcəsinə, folkloruna dissertasiyalar həsr edildi. Universitetlərdə kurs işləri, diplom işləri yazıldı. İraq-türkman ədəbiyyatı, onun görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığı universitetlərdə tədris olunmağa başladı. Nizami adına Milli Ədəbiyyat Muzeyində İraq-türkman ədəbiyyatı ekspozisiyası yaradıldı. İraq-türkman ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri Əta Tərzibaşı və Əbdüllətif Bəndəroğlu 10 cildlik “Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası”nda yer aldı. Əbdüllətif Bəndəroğlu və Nəsrin Ərbil haqqında “Azərbaycan yazıçıları XX-XXI yüzillikdə” Ensiklopedik məlumat kitabında oçerk verildi.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri, Xalq yazıçısı Anarın təklifi ilə 2017-ci ildə bu sətirlərin müəllifi İraq-türkman ədəbiyyatı üzrə müşavir təyin olundu və əlaqələrimiz təşkilati status qazandı. İndi İraq-türkman qələm sahiblərindən Əta Tərzibaşı, Əbdüllətif Bəndəroğlu, Nəsrin Ərbil, Məhəmməd Bayat, Mustafa Ziya, Şəmsəddin Küzəçi, Fövzi Əkrəm, Mövlud Taha Qayaçı, Nicat Kövsəroğlu, Aydın Kərkük, Faruk Fuad Köprülü, Əsəd Ərbil, Riza Çolakoğlu Azərbaycan Yazıçılar Birliyimizin fəxri üzvüdür.

Əvvəllər bəzən fikirləşirdim, görəsən, İraq-türkmanları-

na, onların ədəbiyyatına, folkloruna, tarixinə ölkəmizdə bu coşqu, bu yanğı haradan qaynaqlanır? Sonralar dərk etdim ki, bu, gen birliyi, kök-soy bilriyi və dil birliyinin bəhrəsidir.

Ümummillî lider Heydər Əliyevin “Amma sonralar tarixi araşdıranda gördüm ki, Güney Azərbaycan, Quzey Azərbaycan və İraq-türkmanları bir bütövün parçalarıdır” tarixi sözləri inamımı daha da artırdı.

İraqda yaşayan soydaşlarımız özlərini də, bizi də türkman adlandırırlar. Əslində, əsrlər boyu biz də türkman adlanmışıq.

Akademik Şahin Mustafayevin “Tarixin və bugünün işığında Nadir şah” məqaləsi bu baxımdan deyilənlərə tam aydınlıq gətirir. Müəllif yazır: “Artıq XIV-XV əsrlərdə Azərbaycan və Şərqi Anadoluda yaranan dövlətlər özlərini “Türkman” dövlətləri kimi təqdim edirdilər. Xüsusilə, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu hökmdarlar. Bunu XV əsrin əvvəllərində Qaraqoyunlu hökmdarı Qara Yusifin Ağqoyunlu bəyi Qara Yölük Osmana sülh bağlamaq haqqındakı məktubundan da görmək olur. Qara Yusif barışıqın zərurətini məhz ortaq etnik mənsubiyyəti – türkmançılığı ilə əsaslandırır: “Biz hər ikimiz türkman xalqındanıq”.

Tədqiqatçı göstərir ki, bu dövlətlərin mərkəzini təşkil edən Azərbaycan və Şərqi Anadolu da tarixi qaynaqlarda “Türkman eli” olaraq tanıtılırdı. Məsələn, Osmanlı tarixçisi İbn Kamal XV əsrdə Qaraqoyunlu bəyi Pir Əhmədin

Ağqoyunlu Uzun Həsənin sarayına qaçması haqqında yazır ki, o, tərki-diyar edib “Türkman eli”nə qaçdı, vardı Azərbaycanda qərar etdi.

Akademik, eləcə də, yazır ki, XV əsrdə Azərbaycan türkləri öz vətənlərini “Türkman eli” məfhumu ilə ifadə edirdilər. İki əsrdən sonra da Nadir şahın Osmanlı sultanına yazdığı məktubda özünü “Türkman eli”nin böyüyü adlandırması bu ənənənin davamçısı kimi çıxış etdiyini göstərir.

Günümüzdə Güney və Quzey Azərbaycanda “Türkman eli” və “Türkman” məfhumları işlənmədiyi halda, İraqda yaşayan soydaşlarımız “Türkman” kimliyini saxlayır. Təsadüfi deyil ki, əski Kərkük evlərinin böyük zalının girişində dör (otağın yuxarı başı) və atəbənin (kandar, astana) birləşdiyi iki divarın bitişiyində dayanacaqlarda (danacaq da deyirlər) qarşı-qarşıya bəyaz (ağ) və siyah (qara) qoyun fiqurları yapılırdı. Əslində, Kərkük şəhərinə məxsus olan bu fiqurlardan bəyaz rəngdə olanı Kərkükdə hökm sürən Ağqoyunlu, siyah rəngdə olanları da Qaraqoyunlu Türkman dövlətlərinin simvolu mahiyyətində əsərlər idi (Bax: İraq-türkman poeziya antologiyası. I cild. Bakı, “Elm və təhsil”, 2019, s. 209).

İraq türkmanları yaşadıkları əraziləri isə “Türkman eli” kimi təqdim edirlər.

Onların “Türkman eli” adlanan qəzet və dərgiləri, kitabları, Televiziya kanalı deyilənlərə dayaq olur.

O ki, qaldı dil birliyimizə, bu barədə hələ XX əsrin əv-

vəllərində görkəmli türk alimi Məhəmməd Fuad Köprülüzadə “Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər” əsərində Məhəmməd Füzulidən bəhs edərkən yazırdı: “Füzuli İraq türkmanlarından və ləhcəsi etibarlı ilə azəri ünvanına verdiyimiz lisan dairəsinə mənsubdur. Füzulinin tədqiqinə girişməzdən əvvəl, əvvəla, İraq və Azərbaycan türklərinin ləhcəsi olan Azəri ləhcəsi ilə, bu ləhcə ədəbiyyatının Füzuliyə qədər keçirdiyi təkamül dövrləri haqqında ümumi məlumat verəcəyiz”.

Bu baxımdan İraq-türkman ədəbiyyatı, folkloru və ləhcəsi üzrə monoqrafiyalar müəllifi Əbdüllətif Bəndəroğlunun gəldiyi nəticə də maraqlıdır: “İraq-türkmanlarının ləhcəsi Azərbaycan dilindən fərqlənir”.

Professor Hidayət Kamal Bayatlı da “İraq-türkman türkçəsi” kitabında çox doğru qənaətə gəlmişdir: “İraq-türkmanlarının qonuşduğu ağız, türkcənin azəri ağızı sahəsi içinə girməkdədir”.

Görkəmli kərküklü tədqiqatçı Əta Tərzibaşı yazır: “Bizim türkman ləhcəsi azəri ləhcəsinə türk ləhcəsindən daha yaxın, bəlkə, əkiz qardaşlar olmaqla bərabər, bu ləhcələr uzun bir tarix boyunca çeşidli səbəblərin təsiri ilə biri-birindən xəbərsiz olaraq gəlişdikləri halda, aralarında görkəmli fərqlər bilinməmişdir”.

Deyənlər böyük həqiqətdən söz açır. Tədqiqatçılar Azərbaycan ədəbi dili tarixindən bəhs edərkən, XV-XVI əsr ədəbi dilimizdə Cənubi Azərbaycan və Bağdad (Kərkük) şi-

və xüsusiyyətlərinin üstünlük təşkil etdiyini, İraq-Türkman ləhcəsinin Azərbaycan dilinin cənub qrupu dialekt və şivələri sırasına (Naxçıvan, Ordubad, Təbriz, İraq – Kərkük) daxil olduğunu göstərmişlər. Təəssüf ki, bəzi alimlərimiz və yazarlarımız “türkmən” və “türkman” məfhumlarının fərqi varmırlar. Hətta “Kitabi-Dədə Qorqud”da açıq-aşkar əliflə yazılan və “türkman” oxunan bu sözü “türkmən” kimi təqdim edirlər. Nəticədə türkmən qardaşlarımız İraqda yaşayan soydaşlarımızı və “Kitabi-Dədə Qorqud”u özüntünləşdirmək iddiasına düşürlər.

Halbuki, türkmən dilini Azərbaycan dilindən, İraq-türkman ləhcəsindən və “Kitabi-Dədə Qorqud”dan fərqləndirən əsaslı fərqlər vardır. İkiyə misalla kifayətlənəcəyik:

1. Türkmən dilində ilkin uzanan saillər geniş yayılaraq ingilis dilində olduğu kimi sözün mənasının dəyişməsinə səbəb olur; məsələn: baş - baş, baaş - yara, gör -gör, gör - gör və s.

2. Ərəb və ingilis dilləri üçün səciyyəvi olan dişarası s, z səsləri eynilə türkmən dili üçün də səciyyəvidir.

İlkin uzanma və dişarası səslərə nə Azərbaycan dilində, nə Kərkük dialektində, nə də “Kitabi-Dədə Qorqud”da rast gəlinir.

Azərbaycanda iraqılı soydaşlarımıza olan sonsuz məhəbbət, yanğının əsasında dil birliyi, gen birliyinin durması alimlərimizi 70 ilə yaxındır ki, yazıb-yaratmağa ilhamlandı-

rır, ortaya fundamental əsərlər qoyulur. Budur, yeni bir əsərin – Türk dilləri üzrə mütəxəssis, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyamızın Dilçilik İnstitutunun Azərbaycan dialektologiyası şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, dosent Kübra Quliyevanın maraqlı “İraq-türkman ləhcəsinin leksikası” əsərinin əlyazması əlimdədir.

Hər şeydən əvvəl, onu deyim ki, dosent Kübra Quliyeva məhsuldar alimlərimizdəndir. Onun yalnız son üç ildə “Bədii ədəbiyyatda dialektizmlər” (Bakı, “Elm və təhsil”, 2019, 288 səh.) və “Nizami Gəncəvinin söz xəzinəsindən: “Xəmsə”də işlənmiş kosmonimlər” (Bakı, “Elm və təhsil”, 2021, 208 səh.) kimi böyük həcmli kitabları çapdan çıxmışdır.

“İraq-türkman ləhcəsinin leksikası” “Giriş”, iki fəsil, nəticə, lüğət və istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir. Geniş həcmli “İraq-türkman ləhcəsinin leksikası”nın “Müəllifdən” hissəsində “İraq-türkman folkloru”nun və yazılı ədəbiyyatının Azərbaycanda tədqiqindən və çapından söz açılır. Əsərin “Giriş” hissəsində İraq-türkmanlarının ləhcəsinə nəzər salınır, onların tarixinə ekskurs edilir, İraq-türkmanlarının tarixi müqayisəli şəkildə tədqiqə cəlb edilir. Araşdırıcı İraq-türkman ləhcəsinin lüğət tərkibində tarixi dövrlərin izlərinə nəzər salır və maraqlı nəticələrə gəlir.

Əsərin birinci fəslə “Termin səciyyəli sözlər” adlanır. Burada “Tayfa, nəsil məfhumu ifadə edən sözlər”, “Qohumluq əlaqələri bildirən sözlər”, “Mərasimlərlə bağlı sözlər”,

“İctimai quruluşla bağlı sözlər”, “Sənət və peşə ilə bağlı sözlər”, “Bazar-dükənla bağlı sözlər”, “Çəki və ölçü vahidləri ilə bağlı sözlər”, “Dəyər vahidləri ilə bağlı sözlər”, “Xörək və içki adları ilə bağlı sözlər”, “Ev və məişət əşyalarının adları ilə bağlı sözlər”, “Əkinçilik və bağçılıqla bağlı sözlər”, “Təbiət hadisələrinin adları ilə bağlı sözlər”, “Bədən üzvlərinin adları ilə bağlı sözlər”, “İnsanın xasiyyəti və fiziki keyfiyyətləri ilə bağlı sözlər”, “Ev quşları və heyvan adları ilə bağlı sözlər” və sairə 50 yarımfəsildə termin səciyyəli sözlər tədqiqat süzgecindən keçirilir. Təkcə “Ev və məişət əşyalarının adları ilə bağlı sözlər” yarımfəslinə nəzər salsaq, tədqiqatçının necə böyük zəhmət çəkdiyinin şahidi olarıq. Bu yarımfəsildə aşağıdakılar tədqiqata cəlb olunmuşdur: mətbəx əşyalarının adları, yatacaqla bağlı sözlər, toxuculuqla bağlı sözlər, lampalar və onlarla bağlı sözlər, su qablarının adları, məişətdə və evdə istifadə olunan alət adları, tikişlə bağlı sözlər, çimməklə bağlı sözlər, evin hissələri və həyətlə bağlı sözlər.

Müəllif bu sözləri sadalamaqla kifayətlənmir, onları tədqiqata cəlb edir.

Monoqrafiyanın ikinci fəslə “Termin səciyyəsi daşımayan sözlər” adlanır. Burada sözlərin leksik-semantik strukturu ilə bağlı çoxmənalı sözlərə, omonimlərə, sinonimlərə, antonimlərə, frazeoloji birləşmələrə və s. geniş yer verilib. Əsərin “Lüğət” hissəsi faktiki materiallar və Həbib Hürmüz-

lünün 384 səhifəlik “Kərkük türkcəsi sözlüyü”ndən istifadə ilə tərtib edilib.

Onu da deyim ki, Kübra Quliyevanın “İraq-türkman ləhcəsinin leksikası” tamamilə yeni, orijinal əsərdir. Monoqrafiya nə bizdə, nə də iraqılı soydaşlarımızda işlənməmiş gərəklə, əhəmiyyətli və faydalı bir sahəyə həsr olunub. Müəllifin ürəyinin istəyi ilə yazılan, iraqılı soydaşlarımıza məhəbbətə bəhrəsi olan bu əsər, “Bilmirəm haralıyam, torpağım daşım qərib” və qürurla “Mən dilimnən vaz keçməm, olursam dilim-dilim” – deyən iraqılı soydaşlarımıza əvəzsiz ərməğandır.

Prof.Dr. Qəzənfər Paşayev
əməkdar elm xadimi

MÜƏLLİFDƏN

Dialekt və şivələr xalqın yaddaşı, mənəviyyatının hopduğu daş kitabələrdir. Bu gün əgər biz əcdadımızın kökünü, mövcudluğunun tarixini ortaya çıxarmaq üçün Orxon-Yeni-sey, M.Kaşğari, “Dədə Qorqud” və s. yazılı abidələrə müraciət ediriksə, milli mənliliyimizin də ortaya çıxması üçün “daş kitabələr” adlandırdığımız dialekt və şivələrə müraciət edirik.

Dialekt və şivələr varlıqlarını minilliklərin əvvəlində olduğu kimi qoruya bilməsələr də, yenə tariximizi, coğrafiyamızı tədqiq etmək üçün müəyyən material verə bilir. Bu mənada onları “zəngin xəzinə” adlandırmaq heç də səhv deyil. Bəzən tarixin, coğrafiyanın ortaya qoya bilmədiyi bir faktı dil, ən başlıcası da dialekt və şivələr ortaya qoya bilir. Bəzən adi bir hərf bir coğrafi adın dirilməsinə, öz qədim formasını əldə etməsinə səbəb olur və həmin coğrafi adın əsil sahiblərinin kim olduğuna zəmanət verir.

Müasir dövr texnologiyalar, qloballaşma və inteqrasiya əsridir. Cəmiyyətin sürətlə dəyişdiyi və inkişaf etdiyi bir mərhələdir və o keçmişin də sürətlə yox olmasını labüdləşdirir. Bu prosesin dialekt və şivə materiallarının toplanılıb hərtərəfli araşdırılması və tədqiq olunması işinin də sürətləndirilməsini tələb etdiyi göz önündədir. Bu gün xalqımızın sərhədlərimiz daxilində, eləcə də, xaricində mövcud olan

dialekt və şivələrindən dil faktlarını toplayıb, onu tədqiq edənlərə, araşdıranlara, eləcə də, araşdırmağa sövq edənlərə təşəkkür etmək borcumuzdur. Belələrindən biri də professor Qəzənfər Paşayevdir. Q.Paşayev hələ 60-cı illərdə gənc yaşlarında Bağdadda çalışdığı zaman kərküklərin danışığı, dilimizlə eynilik təşkil etməsi onu maraqlandırmış, İraq türkmənlərinin dil xəzinəsindən zəngin material toplayaraq, onları “Kərkük dialektinin fonetikasi”, “Azərbaycan folkloru antologiyası” (2 cildə), “İraq-türkman nağılları”, “Seçilmiş əsərləri” (10 cildə) və s. kitablarında çap etdirmiş, AMEA-nın Dilçilik İnstitutunun Azərbaycan dialektologiyası şöbəsinə təqdim etdiyi materiallar əsasında “İraq-türkman ləhcəsi” monoqrafiyası işıq üzünə görmüşdür. Bu, Q.Paşayevin, ümumiyyətlə, elmə, xüsusilə də dilçiliyə böyük töhfəsidir.

Bu gün bu kitabın da ərsəyə gəlməsində Q.Paşayevin xidməti və zəhməti vardır. Belə ki, əsərin yazılması zamanı əsas material bazası olaraq onun əsərlərindən də istifadə olunmuşdur.

“İraq-türkman ləhcəsi” monoqrafiyasında Qəzənfər müəllim əsərin “Lügət” hissəsinin müəlliflərindəndir. Bu əsərdə də onun müəlliflik hüququ qorunur.

Biz Azərbaycan ədəbiyyatı və dilçiliyimizin inkişafı üçün göstərdiyi fədakarlığa, xidmətinə və millətsevərliyinə görə Q.Paşayevə dərin minnətdarlığımızı bildiririk.

GİRİŞ

Dilçilikdə leksika bəhsinin özünəməxsus yeri vardır, çünki leksika xalqın tarixi ilə birbaşa bağlıdır və ünsiyyət vasitəsi olan dilin ifadə vasitələri məhz leksik vahidlərlə formalaşmış üzə çıxır. Əslində, leksika dilçiliyin ən əhəmiyyətli şöbəsidir desək, səhv etmərik. Belə ki, hər hansı bir dildə baş verən fonetik, morfoloji, struktur dəyişiklikləri daha çox leksik vahidlər əsasında öyrənmək mümkündür.

Hər bir xalqın tarixini, ədəbiyyatını və mədəniyyətini öyrənmək baxımından onun dilinin leksikası, xüsusən də, ləhcə və şivə leksikası əvəzənilməz xəzinədir, çünki onlar, aid olduqları xalqın inkişaf tarixini, onun daha çox hansı xalqlarla ünsiyyətdə olduğunu, yaşadığı coğrafiyanı və yayıldığı arealı, etnik və milli mənsubiyyətini, kimliyini, keçdiyi tarixi inkişaf mərhələlərini, həmin mərhələlərin özünəməxsus ictimai, siyasi, iqtisadi və mədəni xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Bu mənada dünyanın ən qədim və zəngin dil ailələrindən olan türk dilləri ailəsinə daxil olan İraq türkmanlarının ləhcəsi də istisna deyil.

Bu da bir faktır ki, İraq türkmanlarının danışmaq forması, leksik bazası türk dilləri içərisində Azərbaycan dili ilə üst-üstə düşür. Burada ümummillə lider Heydər Əliyevin "Sonralar tarixi araşdırarkən gördüm ki, Güney Azərbaycan, Quzey Azərbaycan və İraq türkmanları bir bütövün parçaları-

dır" fikrinin doğruluğu tam mənası ilə öz əksini tapır (22, 4).

Prof. Q.Paşayev bunu "gen və dil birliyi" ilə əlaqələndirərək, kərküklü tədqiqatçı Səid İrmağın: "Vətən torpağı kiçilib-genişlənə bilər, tamamilə əldən çıxma bilər, sərhədləri tükənə bilər, tarixi təhrif edilə bilər. Hətta şən və şərəfi tapdalanma bilər, dini dəyişdirilə bilər, lakin bir şey dəyişməz. Qalmaqat bu tək varlıq ana dilidir" fikrinin bu mənada təsadüfi olmadığını yazır (41, 5).

Qeyd edək ki, müasir dövrdə milli-etnik birliklərin formalaşması, türk dillərinin inteqrasiyası, türk xalqlarının özünə qayıdışı və s. bir sıra məqamlar da "İraq-türkman ləhcəsinin leksikası"nın müqayisəli şəkildə tədqiq edilməsini gərəkdirən cəhətlərdəndir.

Əsərdə tədqiqatın obyektinə İraq türkmanları, predmetinə isə onların ləhcə xüsusiyyətlərinin leksik baxımdan tədqiqi, öyrənilməsidir.

Türkmanlar, onların adı, kökü, tarixi, yayılma arealları və s. haqqında, istər kərküklü, istərsə də türkiyəli mütəxəssislər tərəfindən bir çox araşdırmalar aparılmış, dilin bir çox sahələri, eləcə də, ləhcə leksikası ilə bağlı müəyyən qədər tədqiqat işləri yazılmışdır [Dakuki İ. 1970; Bəndəroğlu A. 1976; Haydar Ç. 1979; Hidayət K. 1996; Dakuklu M. 1989; Hurmuzlu E. 2003; Rəşad A. 2006; Necdet Y. 2011; Hürmüzü H. 2013; Dəmirəl R. 2013. Öndər S. 2014 və b.].

Azərbaycanda isə bu sahədə professor Qəzənfər Paşayevin adını çəkə bilərik ki, türkmənləri Azərbaycanca ilki dəfə tanıdan, onların dili ilə bağılı bu sahədə ilki elmi iş olan “Kər-kük dialektinin fonetikasi”nı (1969) yazan o olmuşdur. Məhz bu və digər araşdırmalar (34; 31; 32; 33; 35; 36; 37; 107) onu deməyə əsas verir ki, bu mövzunun daha geniş aspektdə, xüsusən, bəzi türkdilli xalqların dillərinin tarixi leksikası ilə müqayisəli şəkildə öyrənilməsi günümüzün vacib və aktual məsələlərindəndir.

Bunu da qeyd edək ki, “İraq-türkmən ləhcəsinin leksikası” mövzusu ayrılıqda, yəni monoqrafik şəkildə bu günə qədər elmi-tədqiqata cəlb edilməmişdir. Bu baxımdan bu iş, zənnimizcə, gələcək tədqiqatlar üçün də stimula ola bilər.

Nəzəri və praktiki baxımdan da tədqiqat işi müəyyən əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, əsərdən yalnız dilçilər türkologiya sahəsindəki tədqiqatlarda deyil, qloballaşma prosesinin sürətli inkişafına baxmayaraq, türk xalqlarının yeni bir oyanış dövrünü yaşaması, türklüyün, türkçülüyn və türk kimliyinin xüsusi maraq doğurduğu hazırki dövrdə geniş oxucu kütlələri də faydalana bilər.

Araşdırmada tarixi-müqayisəli və nəzəri yanaşma, eləcə də, sistemli təhlil metodundan, elmi-kütləvi nəşrlər və internet saytlarından əldə olunan materiallardan istifadə olunmuşdur.

TÜRKMƏNLƏR KİMDİR?

Maraqlıdır ki, elmi qaynaqlarda, eləcə də, xalqın dilində tarix boyunca türklər haqqında maraqlı fikirlər, rəvayətlər, hədislər mövcud olmuşdur. Hələ XI əsrdə Mahmud Kaşğari “Divanü lüğət-it-türk” əsərində türklərlə bağılı iki hədisə yer vermişdi. Bunlardan birində “Uca Tanrı, mənim türk adlı ordum var, onları Şərqdə yerləşdirdim. Qəzəbləndiyim millətin üstünə onları göndərirəm” deyilir (68, s. XVII). Şübhəsiz ki, bu hədisi M.Kaşğari uydurmamış, eşidib, qələmə almışdır.

“Türk” adının etimologiyasını izah edərkən bəzi müəlliflər (B.Munkaçi, A.Vamberi, V.V.Bartold) onu qədim türkcədən gələn *türəmək* (Azərbaycan türkcəsində *törəmək*) feili ilə əlaqələndirirlər. Yəni türk etnonimi “törəyən, doğulan, artan məxluq, insan” mənasını ifadə etmiş, sonradan o bu qövmün (qövmlərin) yaşadığı (yaşadıqları) yer və ərazilərə, eləcə də, onların qurduqları dövlətlərə də şamil olunmuşdur.

Bir sıra müəlliflər “türk” adının tarix səhnəsinə çıxışını VI əsrdə Göytürk dövlətinin quruluşu ilə bağılayırlar. Bu dövləti çinlilər “tu-kio”, bizanslar isə “tur-koi” adlandırdılar ki, Orxon kitabələrinin kəşfindən öncə bu adların “türk” olduğu anlaşılır (88, 44-45). L.Qumilyov yazır ki, ərəblər Soqdiyanadan şimalda yaşayan bütün döyüşkən köçəriləri *türk* adlandırdılar (27, 13). Müəllifin bu sözlərini M.Kaşğari

rinin də türklər haqqında yazmış olduğu fikri təsdiqləyir.

“Oğuz kağan” dastanına görə, oğuz boylarının sayı 24 olmuşdur. G.Nemet “oğuz sözü “oğ” (boy) və “uz” (cəm şəkilçisi) birləşməsindən ibarət olub, “çoxlu boy” və ya “boylar” anlamına gəlir” yazır. Bu yorumu F.Ağasıoğlu da doğru saymışdır: “Bir sıra dastanın “Oğuznamə” adlanması yalnız Oğuz kağanla bağlı deyil, çünki *on-oqur*, *tokuz-oğuz* deyimlərində olduğu kimi, *oğuz* sözü də “oqlar” (*oq-uz*) və “boylar” anlamında yaranmış bir deyimdir» (2, 134). J.Marquart *oğuzu* “ox adam”, P.Pelliot isə “oxun və yayın sahibi” kimi izah etmişlər. Əlbəttə, bu barədə başqa fikirlər də mövcuddur (94, 2).

E.Əzizov da “Oğuz etnonimi” adlı məqaləsində qeyd etdiyimiz və etmədiyimiz bir sıra müəlliflərin bu etnonimin izahında tutduqları mövqedən və etnonimə verdikləri mənadan bəhs edərək müxtəlif dilçilərin onu “ağız”, “ox adam”, “tayfalar”, “müdrük”, “bacarıqlı, qadir”, “ışığı, od hakimi”, “öküz”, “təpə”, “tayfalar birləşməsi” və s. ilə əlaqələndirdiklərini yazır. Müəllif N.A.Baskakovun *oğuz* sözünün “müdrük” mənası bildirməsi fikrindən çıxış edərək Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələrində həmin sözün “çoxbilmiş” mənasında işləndiyini göstərir. Lakin o, “N.A.Baskakovun fikri maraqlı və cəlbedici olsa da, ögüzün oğuz şəklinə, yəni incə saitlərin qalın saitlərə çevrilməsinin” suallar doğurduğunu qeyd edir və Bakının Hövsan şivəsində qeydə alınan

oğuz sözünün “cüssəli, sapsağlam” mənalara ifadə etməsi fikrinə və Azərbaycanın Oğuz bölgəsində iri oğuz qəbilələrinin və skeletlərinin aşkarlanması faktına əsaslanaraq *oğuz* etnoniminin məhz “cüssəli” mənası ilə bağlı olması fikrini əsaslandırır (18, 66-74).

M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərində də türklər, oğuzlar, oğuz bölgəsi və oğuz türkcəsi haqqında müəyyən məlumat verilmiş, onların 22 boydan ibarət olduğu göstərilmişdir. Müəllif *türk* sözü haqqında danışarkən: “Bu söz həm tək, həm cəm şəkildə işlədilir. “Sən kimsən?” mənasında “Kim sən? deyilir, buna *Türk mən*, yəni “Mən türkmən” cavabı verilir və türkmən sözünün bununla bağlı olduğunu da ehtimal etmək olar” deyər yazır (68, 353).

Termin olaraq *türkmən*, *türkman* adları tarixi qaynaqlarda “türkmən”, “türkoman” və “turkuman” kimi də keçmişdir. Türkman adı, mənası və etimoloji əsası məsələsində bir çox araşdırma və bir o qədər də fikir mövcuddur (48, 113-175; 66, 42-44; 67; 81; 82, 92-138; 128). Etimoloji mübahisələrə girmədən məsələyə tarixi baxımdan yanaşıldıqda, türkmanların kökünün böyük türk boylarından (85, 44-45, 82, 26-158) biri olan quzlara (85, 246; 65, 263; 68, 230; 70; 86, 7-13; 63; 64, 212-231; 82, 92-138) dayandığı qəbul edilməkdədir. İlk dövərdə Oğuz türkləri, Xəzər dənizi ilə Aral dənizi arasında və Sırdəryanın şimal bölgələrində geniş ərazidə yayılmış böyük bir topluluq idi (81, 105; 75, 360; 77,

162-163; 58). Bu da maraqlıdır ki, *türkman* sözünün *tirkaman* variantı da mövcuddur və o, “yay-ox” mənasını daşıyır (36, 400).

Bəzi mənbələrə görə, “türkman” sözünü ilk dəfə olaraq ərəb coğrafiyaşünası əl-Müqəddəsi “ət-türkman” və “türkmaniyyun” şəklində işlətməmişdir. XV əsrdə yaşamış Əli Yazıçioğlu “Təvarixi-Ali Səlcuqi” əsərində Anadolu, Azərbaycan, İraq və Suriyada yaşayan türklərin oğuz-türkman soyundan olduğunu yazır. İ.Qəfəsoğlu isə hesab edir ki, “türkman” sözü siyasi termin olaraq IX əsrdən işlənməyə başlamış, “əsil türk” və “böyük türk” mənalarını ifadə etmişdir (126).

Bəzən eyni saytda “türkmən” və “türkman” adları ayrı-ayrı çəkilir. Belə saytlardan birində “türkman” adının başqa bir mənasının “qızılbaş” olduğu vurğulanır (128).

V.V.Bartolda görə, Şərqi Asiyada “Oğuz xalqı” ifadəsinin əvvəlki mənasından asılı olmayaraq, VIII-IX əsrlərdə baş vermiş hadisələrdən sonra Qərbdə onları türkman adlandırmışlar (117, 558). Yəni türkman adı altında bütün oğuz xalqları başa düşülmüşdür ki, bunu M.Kaşğari də qeyd etmişdir. Əbül Qazi isə hesab edir ki, islamı qəbul etmiş oğuzları türkmən adlandırmışlar və sonra bu ad oğuzların ən güclü tayfa ittifaqlarından birinin adına çevrilmişdir (133).

Osmanlı dövlətinin və imperiyasının meydana gəlməsi ilə bir çox hallarda türkman (türkmən) adı osmanlı adı ilə

əvəz olunmuşdur. Azərbaycanda XVIII əsrin sonlarından etibarən bu adın istifadəsinə rast gəlinmir, lakin qoyunçuluqla məşğul olan yarımköçəri tərəkəmələrin adında qalmışdır. Eyni zamanda, İraqda yaşayan soydaşlarımız türkman kimliyini saxlayır, yaşadıkları ərazilər isə “türkman eli” kimi təqdim edilir.

Günümüzdə türkmən etnonimi Türkmənistanda işlədilir. Türkman etnonimi isə İraqda və Suriyada saxlanılmışdır. “Türkman” adı ilə bağlı T.Hacıyevin fikri də maraqlıdır. O yazır ki, adı türk deyəndə özbəklər də, başqırdlar da..., kərküklülər də türk gedir. Ancaq bir halda ki, özbək, başqırd... ilə yanaşı müstəqil türkmən xalqı da qəbul olunub, onda türkman fərqləndirilməlidir (20, 410).

Əslində, “türkmən” ifadəsi “türk mən”, yəni “mən türkmən”, “türki-iman”, yəni “imanlı türk” kimi də yozulmuşdur. İkinci mənada o, islamı ilk olaraq qəbul etmiş oğuz tayfalarına verilmişdir (88, 52). Burada əgər biz “imanlı türk” adını türkmanlarla bağlasaq, o zaman onların mövcudluğu tarixini azaltmış olarıq ki, zənnimizcə, bu düzgün deyil, çünki onların meydana çıxması oğuzlarla bağlıdır və oğuzlar da ən qədim tarixə malik tayfalar olmuşdur.

Bəzi mülahizələrə görə, Türkman oğuz tayfalarından birinin başçısı olmuşdur. Türkman adının “köçəri” mənasını verməsini də düşünmək mümkündür, bu baxışa *tərəkəmə* deyimini də imkan verir.